

Geneza i charakter prawny Komisji Edukacji Narodowej

Utworzenie Komisji Edukacji Narodowej w 1773 roku było jednym z przejawów realizacji programu reform Rzeczypospolitej, która rozpoczęła się bezpośrednio po objęciu tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego¹. Reformy te stały się całkowicie realne dzięki temu, że wraz z nowym monarchą władzę przejęli wówczas zwolennicy daleko idących przeobrażeń o charakterze ustrojowym. Skupieni byli oni przede wszystkim wokół obozu Czartoryskich, zwanego Familią, korzystającego bardzo chętnie z dorobku czołowych myślicieli polskiego Oświecenia².

---

¹ W literaturze podkreśla się, że wybór Stanisława Augusta Poniatowskiego na króla Rzeczypospolitej w 1764 r. stwarzał nadzieję na dokonanie znaczących reform ustrojowych. Należy jednak pamiętać, że poważny wpływ na taki wynik elekcji miały mocarstwa ościenne, a ambasador rosyjski w Warszawie Herman Keyserling „oficjalnie mianował Stanisława Poniatowskiego na króla Polski w imieniu Rosji i Prus” (K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 119).

² Liczne głosy nawołujące do naprawy Rzeczypospolitej pojawiały się już w pierwszej połowie XVIII wieku. Do najbardziej znanych należał *Głos wolny wolność ubezpieczający* (przypisywany Stanisławowi Leszczyńskiemu), w którym zaprezentowana została m.in. wizja radykalnej reformy władzy wykonawczej. Autor tego opracowania zakładał konieczność powoływania ministrów przez Sejm, z udziałem króla, na ściśle określonej kadencji. Poza tym przewidywał on, że wszystkie akty królewskie muszą być kontrasygnowane przez odpowiedniego ministra, który ponosiłby za nie odpowiedzialność polityczną przed Sejmem. Por. m.in. H. Olszewski, *Doktryny prawno-ustrojowe czasów saskich*, Warszawa 1961, s. 265 i nast.

Szczególną rolę odegrała tu zwłaszcza myśl polityczno-ustrojowa Stanisława Konarskiego, której istota wyłożona została w jego czterotomowym dziele O SKUTECZNYM RAD SPOSOBIE ALBO O UTRZYMANIU ORDYNARYJNYCH SEJMÓW³. Za główne źródło słabości Rzeczypospolitej uznawał on utrzymywanie w pracach Sejmu zasady jednomyślności oraz *liberum veto*. Jego zdaniem, naprawa tego stanu rzeczy byłaby możliwa poprzez przyjęcie zasady „stałej gotowości” izby poselskiej do zebrania się na obrady, podczas których wszelkie decyzje byłyby podejmowane większością głosów, oraz stworzenie szerszych możliwości parlamentarnej kontroli organów władzy wykonawczej⁴. Stanisław Konarski widział też uzasadnioną potrzebę zorganizowania centralnej administracji na zasadzie resortowej, gdzie jeden z resortów (z ministrem na czele) mógłby wówczas zajmować się sprawami szkolnictwa i wychowania.

Jednocześnie Stanisław Konarski zdawał sobie doskonale sprawę z tego, że szlachta nie jest skłonna do czytania traktatów politycznych, nawet najbardziej przekonująco napisanych, a tym samym nie będzie opierać się na nich przy podejmowaniu decyzji w izbie poselskiej. Dlatego też postanowił skoncentrować się na wykształceniu oraz wychowaniu światlejszego pokolenia, które już od szkoły elementarnej będzie przyzwyczajone do studiowania głównie poważnej literatury. Największą aktywność w tym zakresie przejawiał już po objęciu funkcji prowincjała Zakonu Pijarów, przeprowadzając wtedy reformę szkół pijarskich. Dla młodzieży pochodzącej z domów magnackich i z zamożnych kręgów szlachty utworzył w Warszawie w 1740 roku Collegium Nobilium. Szkoła ta miała bardzo nowoczesny, jak na owe czasy,

³ Przed kilku laty dzieło to zostało przypomniane przez Wyd. Ossolineum. Zob. S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie i inne pisma polityczne*, Wrocław 2005.

⁴ Por. J. Bardach, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje Sejmu polskiego*, idem, (red.), Warszawa 1997, s. 72 i nast.

program nauczania, uwzględniający historię ojczystą, której nauczanie „rozumiano jako instrument wychowania obywatelskiego, przeciwstawiający się minimalizmowi edukacyjnemu czasów saskich”⁵. Stanisław Konarski zapoczątkował proces reform szkolnictwa i wychowania, którego realizacja doprowadziła w końcu do utworzenia Komisji Edukacji Narodowej⁶. Sam nie dożył jednak tego momentu, gdyż zmarł 3 sierpnia 1773 roku, a więc na dwa miesiące przed powołaniem Komisji.

Do utworzenia Komisji Edukacji Narodowej przyczyniła się także niewątpliwie decyzja papieża Klemensa XIV o kasacji Zakonu Jezuitów, która została ogłoszona w sierpniu 1773 roku w formie brewe DOMINUS AC REDEMPTOR NOSTER⁷. W dokumencie tym papież powoływał się na wcześniejsze precedensy w postaci rozwiązania innych zakonów, wyliczając zarazem istotne problemy w relacjach między jezuitami a władcami świeckimi oraz podkreślając konieczność przywrócenia ładu w Kościele, jak też niezdolność Towarzystwa Jezusowego do wypełniania celów, do jakich zostało powołane. Kasacja Zakonu Jezuitów groziła załamaniem istniejącego systemu edukacji w Rzeczypospolitej, bowiem Zgromadzenie to odgrywało wówczas decydującą rolę w organizacji i prowadzeniu polskiego szkolnictwa. Dlatego też całkowicie uzasadnione było przejście majątków jezuickich na potrzeby powstającej Komisji Edukacji Narodowej⁸.

⁵ S. Grodziski, *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*, Kraków 1999, s. 25.

⁶ Zanim jednak doszło do utworzenia Komisji Edukacji Narodowej, król Stanisław August Poniatowski założył w 1765 r. Szkołę Rycerską, będącą pierwszą na ziemiach polskich państwową szkołą świecką, której zadaniem było kształcenie i wychowanie przyszłych oficerów oraz działaczy politycznych.

⁷ Por. J. N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 2006, s. 420 i nast.; J. Kłoczowski, *Z dziejów Kościoła Katolickiego*, Warszawa 1982, s. 174 i nast.

⁸ Zob. szerzej W. M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984, s. 48 i nast.

Powołanie Komisji Edukacji Narodowej inspirowały ponadto reformy w zakresie oświaty i wychowania, jakie w drugiej połowie XVIII stulecia zaczęto przeprowadzać, choć w bardzo ograniczonym zakresie, w kilku państwach zachodniej Europy. Sprowadzały się one z reguły do kształtowania określonych form administracyjnego zarządzania sprawami oświaty przez tworzone w tym celu instytucje państwowe. Takie próby podjęte zostały głównie we Francji, w niektórych kantonach Szwajcarii oraz w Prusach⁹. Najbardziej znanym organem była bez wątpienia austriacka Studien-Hof-Kommission, która utworzona została przez Marię Teresę w 1760 roku jako instytucja rządowa do sprawowania nadzoru nad funkcjonowaniem wszystkich szkół na terytorium ówczesnej Austrii¹⁰.

Do utworzenia Komisji Edukacji Narodowej przyczynił się w decydującej mierze król Stanisław August Poniatowski¹¹, w czym duży udział mieli także zwolennicy reform skupieni wokół monarchy. Doszło do tego podczas obrad tzw. Sejmu rozbiorowego¹², który debatował w Warszawie w latach 1773–1775. Komisja Edukacji Narodowej utworzona została formalnie w drodze konstytucji sejmowej¹³ w dniu 14 października 1773

⁹ Propozycje rozwiązań w tym zakresie i próby ich wdrożenia w kilku krajach europejskich zaprezentował m.in. B. Leśnodorski w opracowaniu *Pierwsze Ministerstwo Oświaty Publicznej*, „Państwo i Prawo” 1973, z. 8-9, s. 52 i nast.

¹⁰ W Prusach podobny rządowy organ nadzoru nad systemem oświaty utworzony został dużo później, bo dopiero w 1787 r.

¹¹ W literaturze podkreślono nawet, że „pierwsze miejsce wśród twórców Komisji godzi się przyznać królowi” (B. Leśnodorski, *Pierwsze Ministerstwo...*, s. 56).

¹² Sejm zmuszono wtedy (mimo protestów grupy posłów, w tym zwłaszcza Tadeusza Rejtana) do zatwierdzenia I rozbioru Polski z 1772 r. Znaczący wpływ na prace tego Sejmu i podejmowane wówczas decyzje miał nowy ambasador carycy Katarzyny II w Warszawie Otto Magnus von Stackelberg.

¹³ Nazwą „konstytucje” określane były w latach I Rzeczypospolitej wszystkie ustawy sejmowe. Były to więc *de facto* zwykle ustawy, które uchwalano

roku. Akt kształtujący tę Komisję zawierał w swej treści uzasadnienie podejmowanej decyzji, stanowiąc:

Ponieważ Ojciec Świąty przez wydaną do wszystkich państw chrześcijańskich bullę, niebawem w państwach Rzeczypospolitej publikowaną być mającą, skasował Institutum Zakonu X.X. Jezuitów, którzy w kraju większą część funduszków na edukację młodzi destylowanych i większą część edukacji za dozwoleń Rzeczypospolitej wieloma konstytucjami nadanymi utrzymywali, więc ażeby z tych okoliczności Rzeczpospolita, tak co do edukacji młodzi krajowej, jak też co do dóbr i majątków nie ponosiła uszczerbku, takowe czynimy rozporządzenie. Ustanawiamy Komisję w Warszawie odprawować się mającą do edukacji¹⁴.

Komisję Edukacji Narodowej utworzono pod nazwą „komisji”, ale nie była to bynajmniej jedna z komisji sejmowych. Funkcjonujące wówczas w strukturze polskiego parlamentu jego komisje stałe oraz nadzwyczajne („jednorazowe”) określane były bowiem mianem „deputacji sejmowych”¹⁵. Zgodnie z intencją jej twórców, Komisja Edukacji Narodowej miała posiadać charakter naczelnego organu administracji rządowej, będącego w rzeczywistości jednym z ministerstw, a mianowicie ministerstwem oświaty publicznej. Pod tym względem było to bez wątpienia rozwiązanie nowatorskie, niemające dotąd zastosowania w ustroju Polski.

Podstawowym zadaniem Komisji Edukacji Narodowej, zarysowanym w treści konstytucji sejmowej z 1773 roku, miało być nadzorowanie szkolnictwa oraz wykonywanie innych funkcji w zakresie oświaty i wychowania. Szczegółowe zadania Komisji określiła dopiero trzy lata później odrębna ustawa z 1776 roku.

---

w normalnym trybie ustawodawczym. Kiedy zaś 3 maja 1791 r. Sejm Czteroletni uchwalił autentyczną konstytucję, została ona nazwana „Ustawą Rządową”.

¹⁴ Cyt. za S. Grodziski, *Polska w czasach przełomu...*, s. 69.

¹⁵ Por. R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793*, Warszawa – Poznań 1973, s. 73 i nast.

W drodze tej ustawy utworzono również tzw. fundusz edukacyjny, którym Komisja miała dysponować i wykorzystywać go do finansowania zadań mieszczących się w zakresie jej działania¹⁶. Przyjęte wówczas przepisy obowiązywały bez istotniejszych zmian aż do 1793 roku, gdy Sejm grodzieński na nowo uregulował zarówno ustrój i organizację, jak też zadania Komisji Edukacji Narodowej¹⁷.

Drugim, obok Komisji Edukacji Narodowej, całkowicie nowym organem administracji publicznej Rzeczypospolitej, utworzonym podczas prac Sejmu rozbiorowego w 1775 roku, była Rada Nieustająca. Składała się ona z króla oraz 18 posłów i 18 senatorów wybieranych przez Sejm na dwuletnią kadencję. Rada Nieustająca nie stała się centralnym rządem dysponującym pełnią władzy wykonawczej¹⁸, gdyż jej uprawnienia ograniczono do sprawowania kontroli resortowych organów administracji: komisji (w tym także Komisji Edukacji Narodowej) oraz poszczególnych ministrów. Działalność Rady znalazła się przy tym pod kontrolą Sejmu, który mógł też pociągnąć poszczególnych jej członków do odpowiedzialności parlamentarnej¹⁹.

Zgodnie z ustawami sejmowymi z 1773 i 1776 roku, Komisja Edukacji Narodowej miała podlegać przede wszystkim królowi²⁰. Do najistotniejszych zadań monarchy w tym zakresie należało

¹⁶ Por. S. Salmonowicz, *Podstawy prawne funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, z. 21/1980, s. 52 i nast.

¹⁷ Regulacje prawne z 1793 r. nie weszły już jednak w większości w życie wskutek III rozbioru oraz całkowitej utraty suwerenności Rzeczypospolitej.

¹⁸ Za takim charakterem Rady Nieustającej opowiadał się przede wszystkim ambasador Rosji von Stackelberg, wskazując jako wzór szwedzką Radę Stanu.

¹⁹ Por. Z. Szcząska, *Odpowiedzialność rządu w Polsce w latach 1775–1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, z. 1, s. 61 i nast.

²⁰ Por. np. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1993, s. 295; S. Salmonowicz, *Podstawy prawne...*, s. 49 i nast.

sprawowanie szeroko rozumianej pieczy nad jej działalnością. Król otrzymał też prawo powoływania nowych członków, co nie dotyczyło jednak pierwotnego składu Komisji z 1773 roku, który wyłoniony został przez Sejm. Pod tym względem Komisja Edukacji Narodowej różniła się wyraźnie od pozostałych komisji wiodących (zwanym także „wielkimi”), czyli Komisji Skarbu i Komisji Wojskowej, jak też późniejszej Komisji Policji, których skład kształtowany był przez Sejm, a nie przez panującego.

Analiza przyjętych w latach 1773–1776 unormowań prawnych pozwala na stwierdzenie, że Komisja Edukacji Narodowej podlegała w określonym zakresie także Sejmowi²¹. Należałoby tu przede wszystkim podkreślić, że to Sejm powołał do życia Komisję i tylko do kompetencji Sejmu jako organu władzy ustawodawczej należało normowanie statusu prawnoustrojowego oraz sfery uprawnień Komisji Edukacji Narodowej. Sejm powołał też pierwszy skład Komisji i choć prawo powołania w 1776 roku kolejnych jej członków otrzymał monarcha, to jednak stało się to na mocy decyzji samego Sejmu. Decyzja ta miała wyjątkowy charakter, bowiem Sejm nie zrezygnował bynajmniej z uprawnienia do obsady personalnej Komisji Edukacji Narodowej²².

Poza uprawnieniami o charakterze kreacyjnym, Sejmowi przysługiwały wobec Komisji Edukacji Narodowej także określone kompetencje kontrolne²³. Co prawda, ustawa z 1773 roku nie przyznała jeszcze Sejmowi prawa kontroli działalności Komisji Edukacji Narodowej, ale uczyniła to już, wspomniana wcześniej, ustawa sejmowa z 1776 roku, która powierzała Komisji uprawnienia w zakresie administrowania utworzonym wówczas fun-

²¹ Zob. K. Goźdz-Roszkowski, *Pozycja Komisji Edukacji Narodowej względem Sejmu w świetle ustawodawstwa (1773–1793)*, „*Studia Prawno-Ekonomiczne*” 1997, z. 4, s. 91 i nast.

²² *Ibidem*, s. 96 i nast.

²³ Por. A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław 1979, s. 54 i nast.; M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996, s. 140; R. Łaszewski, *Sejm polski...*, s. 22 i nast.

duszem edukacyjnym. Przepisy tej ustawy zobligowały Komisję do systematycznego (co dwa lata) przedstawiania Sejmowi sprawozdania z uzyskanych przychodów oraz z poniesionych wydatków. Oznaczało to więc przyznanie Sejmowi prawa dokonywania kontroli działalności Komisji Edukacji Narodowej, ale wyłącznie w sferze finansowej. W praktyce Komisja składała sprawozdania z wykonania budżetu w ustawowo wyznaczonych terminach i za każdym razem Sejm udzielał jej absolutorium bez istotniejszych uwag i zastrzeżeń²⁴.

Powstaje tu jednak pytanie, jakie mogłyby być konsekwencje prawne dla Komisji Edukacji Narodowej, gdyby Sejm nie udzielił jej absolutorium z wykonania kolejnego budżetu bądź też dokonał negatywnej oceny gospodarowania środkami posiadanymi przez Komisję w ramach funduszu edukacyjnego. Ustawy regulujące status prawny Komisji z lat 1773 i 1776 pomijały tę kwestię całkowitym milczeniem, ale wydaje się, że w przypadku rażącej niegospodarności przy wykorzystywaniu funduszu edukacyjnego nie byłoby przeszkód formalnych pozwania poszczególnych członków Komisji przed sąd sejmowy²⁵. Nie ulega natomiast wątpliwości, że odpowiedzialność Komisji Edukacji Narodowej przed Sejmem mogła mieć zawsze wymiar personalny. Sejm uprawniony był bowiem do dokonywania zmian w składzie Komisji, a więc mógł odmówić powołania na kolejną kadencję tych jej członków, których działalność nie była oceniana pozytywnie przez większość deputowanych do parlamentu.

O charakterze prawnym Komisji Edukacji Narodowej decydowało nie tylko jej miejsce w strukturze władz naczelných Rzeczypospolitej, ale także ustanowione zasady powoływania

²⁴ Na fakt ten zwracają uwagę m.in. W. M. Grabski, *Pierwszy budżet Komisji Edukacji Narodowej 1773–1776*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1975, z. 18, s. 10 i nast. oraz K. Goźdź-Roszkowski, *Pozycja Komisji...*, s. 104.

²⁵ Obowiązujące wówczas ustawodawstwo nie wykluczało zdecydowanie takiej możliwości. Por. Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, z. 1, s. 103 i nast.

składu tego organu oraz ranga społeczno-polityczna członków Komisji. Zgodnie z konstytucją sejmową z 1773 roku, pierwszy skład osobowy Komisji powołany został przez Sejm. Ówczesna decyzja Sejmu w tej sprawie miała formę ustawy, a więc wszyscy członkowie byli nominowani w drodze zwykłego aktu ustawodawczego. Do składu Komisji powołano wtedy 8 osób (4 posłów i 4 senatorów)²⁶, przy czym jej członkowie zostali wybrani na sześcioletnią kadencję.

Z grona senatorów do pierwszego składu Komisji Edukacji Narodowej zostali powołani: 1) Ignacy Massalski (biskup wileński, usunięty po 3 latach z Komisji za poważne nadużycia finansowe, późniejszy zdrajca i targowiczanie), 2) Michał Jerzy Poniatowski (biskup płocki, a od 1784 roku prymas), 3) August Sułkowski (wojewoda gnieźnieński), 4) Joachim Chreptowicz (kanclerz wielki litewski). Spośród posłów do Komisji weszli wówczas: 1) Adam Kazimierz Czartoryski (komendant Szkoły Rycerskiej), 2) Ignacy Potocki (marszałek wielki litewski)²⁷, 3) Andrzej Zamoyski (były kanclerz wielki koronny), 4) Antoni Poniński (marszałek Sejmu rozbiorowego). Skład Komisji Edukacji Narodowej był więc niewątpliwie reprezentatywny, bo weszły do niego osoby odgrywające znaczącą rolę w życiu politycznym i w administracji ówczesnej Rzeczypospolitej. Pierwszym prezesem Komisji został biskup Ignacy Massalski²⁸.

²⁶ W toku przygotowań do powołania składu Komisji Edukacji Narodowej aktywną rolę pełnił król Stanisław August Poniatowski, uczestnicząc w rozmowach i uzgodnieniach z poszczególnymi kandydatami do Komisji. Por. A. Jobert, *Komisja Edukacji...*, s. 14 i nast.

²⁷ Ignacy Potocki w 1775 r. został przewodniczącym powołanego wtedy Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Był to organ podległy Komisji Edukacji Narodowej, którego podstawowym zadaniem było opracowywanie oraz wdrażanie programów nauczania. Towarzystwo to zajmowało się ponadto sprawą podręczników i instrukcji dla nauczycieli.

²⁸ Należy jednak podkreślić, że szczególny wkład w prace Komisji Edukacji Narodowej miała grupa osób, które nie były formalnie jej członkami. Było to stosunkowo szerokie grono uczonych oraz artystów skupione wokół Hugo Kołłątaja (w latach 1777–1786 członka Komisji). Znalazły się w nim

W 1776 roku liczba członków Komisji Edukacji Narodowej zwiększona została z 8 do 12. Sejm upoważnił wówczas króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do dokonania nominacji czterech nowych komisarzy edukacyjnych, co nie oznaczało jednak definitywnego zrzeczenia się przez parlament swoich uprawnień w zakresie kształtowania składu osobowego Komisji. Faktycznie bowiem monarcha podjął te decyzje personalne „nie w zaciszu swego gabinetu, lecz w Sejmie”²⁹, gdyż kandydatury na kolejnych członków Komisji zostały zaakceptowane przez parlament.

Znaczącą zmianę prawnoustrojowego statusu Komisji Edukacji Narodowej przyniosła Konstytucja 3 Maja 1791 roku³⁰. Sprawadzała się ona przede wszystkim do tego, że Komisja stała się organem konstytucyjnym, albowiem podstawy prawne jej działania określone zostały w treści ustawy zasadniczej. Strukturę naczelných organów państwowych ukształtowano w Konstytucji 3 Maja w oparciu o zasadę podziału władzy na władzę prawodawczą skupioną w dwuizbowym Sejmie, władzę wykonawczą powierzoną królowi i Straży Praw oraz władzę sądowniczą³¹. W ramach tego podziału Komisja Edukacji Narodowej pozostała oczywiście, tak jak i poprzednio, jednym z elementów władzy wykonawczej.

Władza wykonawcza w Konstytucji 3 Maja uległa jednak znaczącym przekształceniom, co miało wpływ także na pewne zmiany dotychczasowej pozycji ustrojowej Komisji Edukacji

---

m.in. tacy „eksperci”, jak pisarz Julian Ursyn Niemcewicz oraz profesoria: Grzegorz Piramowicz, Dawid Piechowski, Feliks Oraczewski i Hieronim Stroynowski. To na nich spoczywał w głównej mierze trud prowadzenia konkretnych prac reformatorskich w dziedzinie edukacji. Por. S. Grodziski, *Polska w czasach...*, s. 69 i nast.

²⁹ K. Goźdz-Roszkowski, *Pozycja Komisji...*, s. 98.

³⁰ Była ona jedną z najstarszych konstytucji pisanych w świecie, drugą po konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 r.

³¹ Zob. szerzej B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, Wrocław 1951, s. 217 i nast.

Narodowej. Nowa ustawa zasadnicza spowodowała zwłaszcza zasadniczą zmianę statusu oraz roli monarchy. Szczególnie istotne znaczenie miało w tym wypadku przyjęcie konstytucyjnej zasady dziedziczności tronu³². W ten sposób miała być przekreślona możliwość wywierania wpływu na ustrój Rzeczypospolitej przez dwory państw ościennych przy okazji wyboru króla, dokonywanego do tej pory w drodze wolnej elekcji³³. Król pozostał jednak nadal formalnym szefem władzy wykonawczej, którą Konstytucja powierzała nowo powołanemu organowi pod nazwą Straży Praw.

Straż Praw miała zasadniczo sprawować funkcje rządu Rzeczypospolitej. W jej składzie znaleźli się: prymas, pięciu ministrów, marszałek izby poselskiej, następca tronu oraz dwóch sekretarzy bez prawa głosu³⁴. Na czele Straży Praw stał król, który podejmował każdą decyzję tej Straży. Decyzje monarchy nabierały jednak mocy prawnej dopiero po uzyskaniu kontrasygnaty jednego z ministrów. Decyzje te były wiążące dla poszczególnych komisji (w tym dla Komisji Edukacji Narodowej) i innych centralnych organów administracyjnych.

Obok Straży Praw, Konstytucja 3 Maja wyodrębniała administrację resortową, którą miały sprawować komisje rządowe, zwane nadal „wielkimi”. Do tej kategorii ustawa zasadnicza zaliczała cztery komisje: policji, skarbu, wojska oraz edukacji³⁵. W odniesieniu do komisji „wielkich” przyjęta została w Konstytu-

³² Po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego na tronie polskim miał zasiąść elektor saski Fryderyk August z dynastii Wettinów, wnuk króla polskiego Augusta III.

³³ Por. S. Grodziski, *Polska w czasach...*, s. 123 i nast.

³⁴ Zob. szerzej m.in. Z. Szcząska, *Ustawa Rządowa z 1791 roku*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, pod red. M. Kallasa, Warszawa 1990, s. 65 i nast.

³⁵ Poza nimi wyodrębniono jeszcze konstytucyjnie komisje porządkowe i samorządów miejskich.

cji generalna zasada, że członkowie wszystkich tych komisji będą wybierani przez Sejm na 2 lata, ale z możliwością ponownego wyboru na kolejną kadencję. Zaznaczono przy tym, że do składu komisji resortowych nie będą mogli być wybierani posłowie. Ponadto wszystkie komisje „wielkie” zobowiązano do udzielania sobie wzajemnie pomocy, jak również współpracy w sprawach będących wspólnym przedmiotem zainteresowań³⁶.

W kwestii obsady składu osobowego Komisji Edukacji Narodowej, Konstytucja 3 Maja wykluczyła możliwość podejmowania takich decyzji przez panującego. Przyjęła ona zasadę, że członków tej Komisji (analogicznie jak komisarzy w pozostałych komisjach resortowych) będzie powoływał wyłącznie Sejm. Wyjątkiem stała się funkcja prezesa Komisji, bowiem w myśl wprowadzonych unormowań konstytucyjnych miała być ona każdorazowo sprawowana przez aktualnie urzędującego prymasa Polski³⁷. W ten sposób wykonywanie funkcji prezesa Komisji Edukacji Narodowej nie było już ograniczone do ram ustawowo określonej kadencji, gdyż prymas miał pełnić tę funkcję dożywotnio.

Konstytucja 3 Maja rozszerzyła zakres kontroli Sejmu nad Komisją Edukacji Narodowej. Do czasu jej uchwalenia, Sejm mógł kontrolować jedynie jej działalność finansową, zaś od 1791 roku kontroli parlamentarnej podlegała także jej działalność organizacyjna. Do kontroli działalności Komisji powoływano w Sejmie specjalną komisję parlamentarną (deputację), której zadaniem było „pilnie, uważnie i rzetelnie” badać każde przedstawiane przez Komisję zestawienie przychodów i wydatków. Prace Komisji mogły być też kontrolowane w oparciu o kierowane do deputacji skargi i zażalenia poszczególnych „obywateli”³⁸.

³⁶ Por. Z. Szcząska, *Ustawa Rządowa...*, s. 72 i nast.

³⁷ Na tej zasadzie po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja prezesem Komisji Edukacji Narodowej został, będący od 1784 r. prymasem Polski, brat króla Michał Jerzy Poniatowski.

³⁸ Por. K. Goźdz-Roszkowski, *Pozycja Komisji...*, s. 103.

Po uchwaleniu Konstytucji z 1791 roku wprowadzona została formalnie zasada politycznej oraz konstytucyjnej odpowiedzialności zarówno Komisji Edukacji Narodowej, jak też jej poszczególnych członków³⁹. Przyjęto wówczas zasadę, że po przeprowadzeniu kontroli prac Komisji przez powołaną w tym celu deputację w Sejmie, deputacja ta mogła wystąpić do izby z wnioskiem o odmowę udzielenia Komisji absolutorium z wykonania budżetu lub uchylenie sprzecznej z prawem decyzji podjętej przez Komisję. Gdyby zaś deputacja stwierdziła w toku prowadzonych przez nią czynności kontrolnych, iż Komisja Edukacji Narodowej naruszyła obowiązujące prawo, bądź też wskutek podjętych decyzji spowodowała poważny uszczerbek w funduszu edukacyjnym, miała obowiązek przedłożyć parlamentowi wniosek o postawienie winnych członków Komisji przed sądem sejmowym⁴⁰.

Komisja Edukacji Narodowej funkcjonowała od chwili jej utworzenia w 1773 roku do ostatniego rozbioru Rzeczypospolitej w 1795 roku, a więc zaledwie przez 22 lata. Wprowadzenie do systemu ustrojowego ówczesnej Polski wyspecjalizowanego organu zajmującego się problematyką oświaty i wychowania stanowiło bez wątpienia jedno z najpoważniejszych osiągnięć myśli społeczno-politycznej polskiego Oświecenia. Komisja Edukacji Narodowej była przy tym pierwszym w świecie, wyodrębnionym organizacyjnie w strukturze władzy wykonawczej, autentycznym ministerstwem oświaty publicznej⁴¹. To i inne doświadczenia wyniesione z tamtego okresu reform ustrojowych Rzeczypospolitej, a zwłaszcza Konstytucja 3 Maja, przeszły do tradycji

³⁹ Por. B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu...*, s. 317 i nast.; Z. Szcząska, *Odpowiedzialność rządu...*, s. 102 i nast.

⁴⁰ Por. K. Goźdz-Roszkowski, *Pozycja Komisji...*, s. 107.

⁴¹ Wspomniana wcześniej przeze mnie austriacka Studien-Hof-Kommission dopiero w 1848 r. została formalnie przekształcona w Ministerstwo Nauczania Publicznego.

narodu polskiego jako „dowód jego wielkości w dobie upadku”, stały się w okresie zaborów i powstań narodowych symbolem dążeń niepodległościowych, przyczyniły się w znacznym stopniu do naszego narodowego przetrwania⁴².

---

⁴² Por. S. Bożyk, *Konstytucja 3 Maja 1791 roku a rozwój polskiego konstytucjonalizmu*, [w:] *Szkice z dziejów ustroju i prawa Polski*, A. Nowakowski (red.), Rzeszów 2006, s. 16 i nast.